

GYÖRGY PÉTER
A szemtanú
(L'Univers Concentrationnaire;
Rue Ordener, rue Labat)¹

„Könyörgöm, higgyék el, amit Buchenwaldról mondtam. Arról számoltam be, amit láttam vagy hallottam, pontosabban annak csak egy bizonyos részéről. A nagy részére ugyanis nincsenek szavaim.”

Edward R. Murrow, 1945. április 15., CBS

„Belőlem – ama kiváltság árán, amely nem sokáig tart, addig, amíg hazatérésünk rövid pillanatában képesek vagyunk hirtelen tanúi lenni tulajdon távollétünknek – csak a tanú volt ott, a megfigyelő, kalapban és útiköpenyben, az idegen, aki nem a házból való, a fotográfus, aki felvételt készít azokról a helyekről, ahová nem tér vissza. Ezt tette az én szemem, gépiesen, abban a percben, fényképezett, amikor megláttam a nagyanyámat.”

Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*.

III. *Guermantes-ék*.

Gyergyai Albert fordítása

1987-ben jelent meg az 1934-ben Franciaországban született, lengyel zsidó származású filozófus és pszichoanalitikus, Sarah Kofman *Paroles suffoquées* (Elfúló szavak) című könyve, amelyet Auschwitzban meghalt apja emlékének szentelt. Teoretikus életműve legszemélyesebb darabját Kofman Robert Antelme-nek, illetve Maurice Blanchot-nak ajánlotta. Robert Antelme 1990-ben, Blanchot 2003-ban halt meg,

¹ Részlet az *Apám helyett* című könyvből. Eredeti megjelenés: Magvető Könyvkiadó, 2010, 91–107.

Kofman 1994-ben lett öngyilkos. A könyv címe Robert Antelme 1947-ben megjelent, *Emberi fajtánk* című emlékiratának előszavára utal:

„Még alig érkeztünk meg, magunkkal hoztuk az emlékeinket, eleven tapasztalatainkat, és csillapíthatatlan vágyat éreztünk, hogy elmondjuk, amint volt. És mégis, az első napoktól lehetetlennek látszott, hogy áthidaljuk az űrt, amit felfedeztünk a rendelkezésünkre álló nyelv és a majdnem valamennyiünk testében folytatódó tapasztalat között. Beletörődünk abba, hogy ne próbáljuk megmagyarázni, hogyan jutottunk idáig? Ott voltunk még mindig. Mégis lehetetlen volt. Alig kezdtünk mesélni, máris fulladoztunk. Nekünk magunknak is *elképzelhetetlennek* tűnt, amit mondani akartunk. Az idővel csak nyilvánvalóbb lett ez az aránytalanság az átéltek és a felidézések között.”

Az ajánlások megfogalmazása közti különbség érzékenyen utal a két szerző Kofman szövegében játszott eltérő szerepére (Robert Antelme-nek, hommage à Maurice Blanchot). Kofman Antelme 1947-es problémáját követte 1987-ben, Blanchot holokausztreflexiója pedig mélyen befolyásolta az „Elfúló szavak” által felvetett kérdéseket. A három szöveg között igen bonyolult, sűrű összefüggésrendszer tapasztalható. Maurice Blanchot ugyanúgy az elképzelhetetlen megértéséhez segítő, nélkülözhetetlen forrásnak tekintette Antelme könyvét, mint Kofman. A büntetőtáborból visszatért Robert Antelme és a gyerekként folyamatos életveszélyben lévő, édesanyjával együtt bujkálásra kényszerített Sarah Kofman eltérő körülmények között, de túlélő volt, Maurice Blanchot pedig egy valóban veszélyes, kivégzéssel fenyegető epizód nyomán végül azzá formálta magát. Sem az ellenállásban intenzíven részt vevő Antelme, sem a politikai jobboldalról az ellenállás felé megérkező filozófus, Maurice Blanchot nem volt zsidó. Sarah Kofman viszont annak született, s részben azért is halt meg, öngyilkosságának ténye elválaszthatatlan a *Rue Ordener, rue Labat* című önéletrajzában leírtaktól.

Egymásba olvasható szövegeik között számos átjárás érzékelhető és teremthető, én azonban mindössze egyetlen összefüggésre kívánok rámutatni: ez a túlélők küzdelme élményeik elmondhatatlanságával. Pontosan úgy történt, ahogyan azt Antelme írja. Amit látott, annak jelentős részéről egyszerűen elképzelhetetlennek tartották, hogy végbement. Amit hallottak, az messze túl volt az igaz vagy hamis határán. Ami a lágerekben történt, az éppoly távoli volt, mint az, amit Carlo Ginzburg *Killing a Chinese Mandarin: The Moral Implications of Distance* (Egy kínai mandarin meggyilkolása. A távolság morális következményei) című nagyszerű esszéjében megfogalmazott: egy bizonyos kulturális és földrajzi távolság felett az emberi egyetemesség eszméje és az abból következő parancsok egyaránt üresek maradnak. „De ama távoli embertársak iránt, gyanítom, csak merő retorikai megfontolásból lennénk képesek részvétet érezni. Hatalmunk a jelen, a múlt és a jövő megmérgezésére és elpusztítására összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint amekkorát – gyengécske – morális képzelőerőnk ellensúlyozni tudna.”

1942 végén Jan Koziellewski, 1940-tól a nom de guerre szerint, Jan Karski a Honi Hadsereg tisztjeként Londonba, majd Washingtonba utazott, hogy jelentést tegyen a lengyelországi zsidó közösség kiirtásának, teljes megsemmisítésének akkor már majdnem visszafordíthatatlan, konkrét eseményeiről. A mélyen hívő katolikus Karski találkozott a zsidó ellenállás több fontos képviselőjével, akik bevitték a varsói gettóba, hogy a saját szemével is lássa, amit útja során majd tanúsítania kell. Az objektív bizonyítékok megszerzése végett vitték be Belžecbe, az elmúlt évtizedekben szinte elfelejtett megsemmisítő táborba, ahol 1942/43-ban mintegy félmillió lengyel zsidót pusztítottak el. A zsidó szervezetek ugyanabból a feltételezésből indultak ki, amelyről Karski aztán az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban is találkozott. Az általa elmondottakat a legkülönbözőbb politikusok, katonák egyaránt teljes képtelenségnek, hihetetlennek tartották. Az ellenállás vezetői azt remélték, hogy az amerikaiak szemtől szemben jobban megértik majd a fiatal, katolikus katonatisztet. Karski Londonban többek között találkozott Koestlerrel is, majd Nagy-Britanniából azonnal Washingtonba utazott, ahol először – az emigráns lengyel kormány amerikai nagykövetének a társaságában – Felix Frankfurter bíróval, Roosevelttel személyes jó barátjával, a legfelsőbb bíróság tagjával találkozott. Az osztrák rabbicsaládból származó Frankfurter fel-alá járkálva hallgatta Karskit, majd közbevágott, és azt mondta: „Nem tudom elhinni.” Karski visszaemlékezése szerint ezen a ponton a nagykövet figyelmeztette Frankfurtert, hogy a Honi Hadsereg tisztje az emigráns kormány nevében beszél, akinek a szavahihetőségéért teljes mértékben jótállnak. Frankfurter azt válaszolta, hogy félreértették. Természetesen elhiszi, amit Karski mond, csak az egészet nem képes elhinni. Ilyen léptékű, módszeresen végrehajtott gonosztett az ő számára, ahogyan részben az általa ismert világ számára is, teljesen elképzelhetetlen volt. Frankfurter életét az igazság megértésének szentelte, s minden bizonnyal azon volt, hogy segítsen Karskinak, illetve azoknak, akikről a katonatiszt beszélt. De amiről Karski beszámolt, az messze túl volt a fantáziája határain. Roosevelttel még abszurdabban viselkedett. Beszélgetésük során a lóállomány pusztulásáról érdeklődött, hiszen Lengyelország mezőgazdasági ország lévén, a háború utáni évek nehézségnek tűntek számára ezen haszonállatok nélkül. Biztosította Karskit, hogy a háborút biztosan megnyerik, és előbb-utóbb minden rendben lesz. Azaz ő is hallotta, amit a katolikus lengyel katonatiszt mond, csak épp nem értette, de talán nem is érthette. Karskival az történt 1943-ban Washingtonban, amit Antelme és társai sorra meg tapasztaltak a háború után. Hallották, amit mondtak, de abból semmi sem volt érthető, és így aztán hiteles sem. A távolság Kínától és Belžectől túl hatalmasnak bizonyult.

Karski hosszú élete további évtizedeit az Egyesült Államokban töltötte. Még 1944-ben írt egy felkavaró könyvet a lengyelországi háborúról, amelyről – hasonlóan az ezekben az években megjelent munkákhoz – ugyancsak nem vettek tudomást, majd hosszú évtizedeken át a Georgetown University professzoraként dolgozott,

s 2000-ben bekövetkezett halála előtt számos interjút adott, amelyben részletesen elmesélte a fenti történetet. Vékony, sokat dohányzó öregember volt, aki majd hatvan évvel később is könnyben úszó szemmel idézte fel a kamera előtt, hogy mit látott a varsói gettóban. Úgy tűnt számomra, hogy – minden ok nélkül – a saját személyes felelőssége nyomasztotta egész életében. Mert nem hittek neki. Küldetése kudarc lett, s nem segíthetett abban, hogy 1943-ban az Endlösung el ne kezdődjön.

Amit Karski látott, s amit Rooseveltt és Frankfurter egyaránt hihetetlennek ítélték, amelynek elgondolására alkalmatlannak bizonyultak, az valóban teljesen új jelenség volt. Olyan új történelmi eseménynek tűnt, hogy a lengyel zsidó származású, az Egyesült Államokban élő jogász, Raphaël Lemkin, egy 1944-ben, a Carnegie Endowment for International Peace névre hallgató „háttérintézmény” gondozásában megjelent *Axis Rule in Occupied Europe* (A tengelyhatalmak uralma a megszállt Európában) című könyvében egy új fogalmat javasolt a megértéséhez. A görög genos, azaz faj, nemzet, törzs, illetve a latin cide szuffixumból létrehozott hibrid kifejezés, a genocídium egy társadalmi, vallási, kulturális, faji csoport teljes kiirtásának valóságát kívánta értelmezési keretbe foglalni. Lemkin úgy látta, hogy amit a németek a lengyelekkel, cigányokkal, zsidókkal, illetve másokkal szemben elkövettek, nem értelmezhető a rendelkezésre álló fogalmi kereten, a háborús bűnök kategóriáján belül, különös tekintettel arra, hogy a genocídium előkészítésének, jogi, egészségügyi, kulturális, gazdasági, tudományos, bürokratikus kereteinek megteremtésére részben még békeidőben, részben a háborús cselekményektől függetlenül került sor. Az oly sok vitára okot adó nürnbergi perben azonban végül nem használták Lemkin érveit, illetve kategóriáját, szoros összefüggésben azzal, hogy a szövetségesek más-más megfontolásból, de nem tartották kívánatosnak, hogy a nemzetiszocializmus felett aratott katonai és politikai győzelem narratívájában a zsidók ellen elkövetett bűnök túl hangsúlyos szerephez jussanak. Lemkin maga nem érthette meg az általa javasolt kifejezés karrierjét, 1959-ben halt meg szívrohamban, s mint azt a Wikipédia névtelen életrajzírója szárazon megjegyzi, annak az embernek, aki milliók halálának érthetővé tételéhez járult hozzá, a temetésén végül heten jelentek meg.

Sem Karskinak, sem Lemkinnek, sem azoknak, akik látták, hogy mi történt, nem volt része és felelőssége abban, hogy azt, amit ma genocídiumként értünk, akkor még nem hitték el, így a túlélőknek és a szemtanúknak elfúlt a hangjuk, nem találták a megfelelő szavakat, hogy elmondhassák azt, ami kívül volt azon a világon, amelyet a háború alatt világgként ismertek el. A Harmadik Birodalom ennyiben valóban kitágította az ismert világok univerzumát, az emberi gonoszság olyan távlatai előtt nyitott ajtót, amelyeket 1945 nyarán kevesen viseltek el, s amelyek teljes elfogadására, mint láttuk, végül hosszú évtizedekre volt szükség.

A németek által 1944-ben letartóztatott Robert Antelme Buchenwald egyik altáborát élte túl, s nem könnyen. Antelme azokban az éveken Marguerite Duras férje

volt, és mindketten az ellenállás tagjaként dolgoztak. Közvetlenül a háború után Duras kerestette Antelme-et, akit végül François Mitterrand talált meg szörnyű állapotban Dachauban, ő intézte el, hogy azonnal Párizsba vigyék, ahol megfelelő kórházi kezelésben részesült.

Kofman élete utolsó, önéletrajzi könyvében, a *Rue Ordener, rue Labat*-ban anyjával, testvéreivel való rejtőzködésük történetét írta meg, hosszú évtizedekkel később, Antelme, Rousset, Borowski, Levi, Améry, tehát a jelentős részben a hitelesség és elmagyarázhatatlanság összefüggésében élt és meghalt túlélők drámai sorsának, szövegeinek az ismeretében.

A megszállás alatt Maurice Blanchot éveken át a francia ellenállók életét élte, esetleges biztonságban, illetve kiszolgáltatottságban. Blanchot a nacionalista jobboldali lapokban folytatott újságírói tevékenységét követően a német megszállás és a vichyi kormányzás tapasztalata, illetve Georges Bataille-jal való barátsága eredményeként jóval 1945 előtt az antifasiszta oldalon folytatta munkásságát, szembefordulva azokkal, akikkel korábban még együtt publikált. Nem hiszem, hogy ebben a szövegben állást tudnék foglalni Blanchot radikális jobboldali írásainak kontextusaival, bonyolult életének, háború alatti tevékenységének árnyalataival kapcsolatban, de az tény, hogy a háború utáni évtizedek teoretikus teljesítménye, többek között a holokauszt kérdésével kapcsolatos drámai és vitathatatlanul meghatározó jelentőségű szövegei jelentős mértékben hozzájárultak a harmincas évekbeli munkásságára utólag jótékonyan ráboruló félárnyékhoz. Magát Maurice Blanchot-t egy véletlen, úgymond félreértés következtében, egy vidéki kastélyt átvizsgáló, a németek szövetségeseként harcoló Vlaszov-hadsereghez tartozó katonák majdnem kivégezték, mint azt évtizedekkel később *L'instant de ma mort* (Halálom pillanata) című irodalmi/teoretikus szövegében megírta. A kivégzés tényének, a közvetlen, gyors halálnak a lehetősége ugyancsak befolyásolta Blanchot további pályáját, amelyben a holokauszt interpretációja egyre nagyobb szerepet játszott. Ezért is volt olyan fontos szerző Kofman számára, ezért járja át Blanchot munkássága az „Elfúló szavak” szinte egészét, ezért is könnyű e szövegeket egybeolvasni. S ezért is magától értetődő, hogy az ajánlásokat követő négy mottó Blanchot tanulmányaiból való, egy a *Le pas au-delà* (Egy lépés odaátra) című 1973-as, három pedig a *L'écriture du désastre* (A katasztrófa leírása) című 1980-as kötetből. Mind a négy Blanchot-idézet a koncentrációs táborok tapasztalatával, az Auschwitz utáni lét minőségével, tehát az elmondhatatlanság, átadhatatlanság katasztrófájával kapcsolatos. A mindig relatív történelmi események, narratívák ellenében a koncentrációs táborok abszolútuma mintegy megtörte a történelmi elbeszélések menetét, lehetőségét – és ebben a kényszerű némaságban, a beszédre ítéltségben és beszédképességben, az elhallgatástól való félelemben és a hallgatás rémületes egyedüllétének felismerésében írható le az az otthontalan világ, amelyben Blanchot szövegei önmaguk próféciái és a kortárs társadalmak egyre fontosabb dokumentumaivá lettek.

Kofman esszéje eredetileg a *Les Cahiers de l'Herne* 1985-ös, Blanchot-val foglalkozó számában jelent meg. Az esszében Blanchot és Antelme szövegeinek kritikai elemzése, továbbhasználat, összeolvasása és szétszalazása több ponton is átfedésbe kerül: a szemtanúság, a trauma, a judaizmus és a megváltottság fogalmai járják körül egymást, de az egymásra vetülő olvasatokból most csak egyetlen mozzanatra utalnék. A Kofman által elemzett szövegek között centrális szerepet játszik Blanchot 1935-ös *L'Idylle* című szépirodalmi szövege, az idegenség és az otthontalanság metaforája, illetve annak ellenében az *Emberi fajtánk*. (Talán nem felesleges megjegyznem, hogy Antelme könyvét 1972-ben ugyan kiadták magyarul, de el sem felejthették, hiszen gyakorlatilag máig észrevétlen maradt.)

„Az idill” és az *Emberi fajtánk* érintkezési felülete, közös pontja a közösséghez tartozás, illetve az idegenség élményének, evidenciájának, illetve reflexiójának kérdése. Blanchot radikálisan végiggondolta, Antelme pedig személyesen átélte a közösséghez tartozás mibenlétének, árának a kérdését. Miként lehetünk otthon e világon? Miként tartozhatunk az emberi fajhoz, amikor a koncentrációs táborban, tehát a Holtak házában, abból kivette léteztünk? Miként tapasztalhatjuk meg a közösség semmihez sem hasonlítható, természetes élményét a világból, az emberi fajból kizárva? Hogyan szerezhethetjük vissza az idill reményét az átéltek után? Miként ismerjük fel, hogy az elhallgatás, elhallgattatás, az elnémulás és az elnémítás, az átadhatatlannak vélt tapasztalatokkal leélt élet szinte szükségszerűen vezetett a teljes magányhoz – mint azt számos túlélő esetében láttuk –, végül az öngyilkossághoz?

Semmi nem volt távolabb Kofmantól, mint az, amit a két férfi, Antelme és Blanchot oly fájdalmasan hiányolt ebből a világból. Kofman számára a folyamatos, egyetlen percre sem feledhető idegenség volt a magától értetődő létforma, úgy is fogalmazhatnánk, hogy az lett az otthona. Amikor pedig a háború alatt az anyjával való bujkálás-menekülés közben egy pillanatra tényleg mintha az idillre, s így a magától értetődőséggel csábító otthonra lelt volna, azért utóbb olyan súlyos árat fizetett, amely végül nemcsak az életét és munkásságát határozta meg, de a halálát is, mint arról a *Rue Ordener, rue Labat* című, öngyilkossága előtt nem sokkal befejezett önéletrajzi írásában beszámolt.

Az „Elfúló szavak”-at angol fordításban (*Smothered words*) olvastam, illetve a legnehezebben érthetőnek tűnő pontokon, ahol már végképp nem voltam biztos abban, hogy valóban létezhet-e, hogy olyan tartózkodó eleganciával és tünékeny könnyedséggel írhatja le bárki mindazt, amit olvastam, az egyes mondatokat összenéztem a német kiadással is (*Erstickte Worte*), amitől bizonytalanságom csak tovább nőtt. A könyv első tételében Kofman pontosan definiálja a maga helyzetét. A szöveget egy holokauszt túlélő értelmiségi zsidó nő írja Blanchot Auschwitz-szövegei előtti tiszteletadás gyanánt – egy zsidó, aki az idegenség és függetlenség, a száműzetés és a kívülállás megjelenítője és hordozója volt a történelmen át, s aki ezzel fizetett azért, hogy túlélhesse, amit épp túl kellett élnie.

A második tétel első mondata volt az, amelynél meg kellett állnom, mert világosan láttam, hogy az apám története, tehát mindaz, amit rám hagyott, akarva-akaratlan, nem kívánt örökségként, szóval, az apám léte, majd nemléte miként szabja meg a megértésem határait. Sarah Kofman filozófiai önéletrajza, majd a szó szerinti önéletrírása, a *Rue Ordener, rue Labat*, egybeszövődött az apám naplójával, szavával, hallgatásával és elhallgatásával, az ő elfúló szavaival, képtelenségével arra, hogy egyszer is túlélőként szólaljon meg. A *Rue Ordener, rue Labat* volt Kofman végső summája, minden, amit addig írt, ahhoz a könyvhöz vezette. Egy kisgyermek, aki a bujkálás hónapjai alatt szinte beleszeret abba a katolikus asszonyba, aki anyját és őt magát is elrejtí, s aki minden jószágával együtt, s annak ellenében valóban maga a csábító. A menekülő gyermek egyszerre hagyja el, adja fel a szívében az anyját, s azt a magától értetődő gyakorlatot, amit zsidóságnak hívunk. Másik étel, másik test, másik – új – élet. A túlélés maga az árulás. A halott apa, az idegen anya, egy anyaként megszeretett katolikus nő, a feladott zsidóság. Ezek voltak Kofman életének fundamentumai, Velence jól levert pillérei. Ezekre kellett építenie új életét, az idegenség lett a természetes, a szeretet és az árulás széjjelválaszthatatlan bizonyossága, ez volt minden adottsága, ez lett hát az öröksége. És aztán nem volt tovább. Filozófusnak, tudósnek lenni Kofman esetében annyit jelentett, mint élete és írásai összegével folyamatosan reflektálni örökségére, a csak a saját életéről való döntésével felülbíráható adottságra, hogy a biztonsághoz való jogától megfosztották, arra a tényre, hogy a gyermekkorra az eltűnéssel és a félelemmel, az önazonosság elvesztésével azonos. Milyen gyermekkor, miféle nevelődés volt az, amelyből a rabbi, a tisztelt és imádott apa eltűnik, az anya idegenné változik, a vallás érthetetlen fenyegetéssé lesz, a jövő pedig üres, elfúló szó csupán. Ha számosan, s okkal úgy tartják, hogy a táborok a modern, ellenőrzésen és abszolút túlhatalmon alapuló társadalmak szélsőséges modelljeiként voltak értelmezendők, akkor Kofman történetét az otthontalanság természetessé válásának történeteként olvashatjuk. Miféle otthonosságról beszélhetünk annak az esetben, aki gyermekkorában egyszerre tapasztalta meg mindezt. Hosszú évek óta, a szemtanúság, tehát a reflexív emlékezettörténet korában élve, folyik egy bonyolult, egymásra utaló szövegekből álló, nyelveken, szerzőkön átívelő vita arról, hogy ki és miként értheti meg, ami a táborokban történt. Primo Levi, illetve az ő munkásságát drámaian elemző Giorgio Agamben a muzulmánokat említi, a táborok élő halottjait, akik már feladták vágyukat az életben maradásra, akiknek halála a testi megsemmisülés előtt elkezdődött. Az ő tapasztalatuk a végső ismeret – amelyről a túlélők végül nem tudtak, tudhattak semmit.

Kofman felidézi Blanchot Adorno-parafrazisát – s ez volt az a probléma, amely a saját élettörténetét is meghatározta: „Ha valaha megírható lesz, utána minden elbeszélés Auschwitz előtti lesz.”

Miként is élhetnénk két időben? Az egyikben, a visszavonhatatlanul eltűnt múltban, amelyben a hajdani életünk még elmesélhető volt, s a másikban, a jelenben,

amelyhez nem lehet többé közünk, s amelynek a szabadságunkat köszönhetjük. Ez volt Kofman feloldhatatlannak bizonyult problémája. A szabadság és a biztonság világához az otthontalanná, idegenné váláson, az anya elárulásának jóvátehetetlen élményén, a személyiség archeológiáját újraíró, a tektonikus rétegeket elmozdító, földrengésszerű traumán át vezetett az út. És hát nem csekély részben ez volt az apám problémája is.

„Auschwitz óta – írja Kofman – az emberek (zsidók és nem zsidók) másként halnak meg: nem halnak meg igazán, túlélik a halált, hiszen az, ami – ott – megtörtént anélkül, hogy megtörtént volna, a halál Auschwitzban, az rosszabb volt, mint a halál. Az emberiségnek kellett meghalnia egészében azon a megpróbáltatáson keresztül, amelyet elszenvedett néhány emberben (akik magát az életet testesítették meg, majdnem egy egész nép, amelynek örök életet ígértek). Ez a halál ma is tart. Ezért kötelessége az embernek, hogy többé ne csak egyszer haljon meg, habár az ismétlődés (nyilván) nem szoktathat hozzá bennünket a mindig végzetes befejezéséhez.”

Ezért a lehetetlen, virtuális közösségért fordult Kofman az *Emberi fajtánkhoz*. Antelme ugyanis a nemzetiszocialista antropológia, a faji hierarchia követésének megfelelő szemléletmód és pusztítási stratégia filozófiailag „leggyengébb láncszemét” kezdi ki, saját példájából merítve a választ. Amikor a nemzetiszocialisták egy tudományosnak gondolt, mélységesen konspiratív és rasszista hierarchia mentén helyeztek el különböző emberi csoportokat, amelyeket részben vagy egészében kártékonyak és el-, illetve kipusztítandónak tartottak, akkor szándékaik, politikai metafizikájuk szerint megbontották az emberi nem egységének fogalmát. Mindez a XIX. század különféle, rasszizmusokkal összefüggő, „objektív” tudásainak újrahazsnításából, illetve definiálásából állott, egyaránt felhasználva a fiziognómia, illetve a rasszkutatás és az antiszemizmus különféle rendelkezésre álló stratégiáit, a fizikai antropológiától a biológiai antropológián át a teológiáig, a megváltó antiszemizmus tanáig. Azonban, mint arra Antelme rámutat: az emberi nem megbontásának a terve, illetve a genocídiumot jelentő gyakorlata végül sikertelen maradt. Mindazok, akik ott voltak a táborokban, a zsidók, lengyelek, beloruszok, oroszok, ukránok, ruténok, cigányok mégis, a halálukban is az emberi nem tagjai maradtak. Az emberi fajtán, az emberi nemen kívül látták őket mindazok, akik ennek megfelelően kezét emeltek rájuk, de mégsem sikerült őket nem emberként megölniük. Akármilyen rettenet, ami Auschwitzban, Belžecben, Sobiborban, Majdanekben történt, az áldozatok mégis emberi lényként haltak meg, s ezt a jogukat, identitásukat, önképüket semmiféle genocídium nem írhatta és nem is írta felül. Ebből a bizonyosságból ered Antelme korai könyvének radikális humanizmusa. Ám éppen a radikális humanizmus vetette fel a különféle lágerekben megtapasztaltak átadhatóságának vagy átadhatatlanságának, elmondhatóságának és elmondhatatlanságának máig érvényes kérdését. Ez az az álláspont, amely a holokausztt ábrázolhatatlanságának kérdéséhez vezet, ezért vélhetjük úgy, hogy Friedländer újratemtette a történeti elbeszélés kereteit.

Ennek megfelelően az elmúlt évtizedekben két, egymással szorosan összefüggő álláspont alakult ki a holokauszt, tehát a táborokban történtek elmondhatóságának, illetve ábrázolhatóságának mikéntjével kapcsolatban. Az egyik oldalon ott van a holokauszt egyediségéből, előzmény- és történetipélda-nélküliségéből adódó paradigma, amelyre pontosan rímel az annak közvetíthetlenségéből adódó esztétikai, morális katasztrófák sorozata. A másik oldalon – értelemszerűen – a holokauszt és a XX. századi történelem tapasztalatrendszerének elválaszthatatlansága, szoros egysége melletti érvek sorakoznak.

A tapasztalatvilág átadhatatlanságának tétele már a közvetlenül a háború után keletkezett szövegekben felmerült, így Robert Antelme mellett az ellenállási mozgalomban való részvételért koncentrációs táborba zárt kommunista, trockista David Rousset *L'univers concentrationnaire* (A koncentrációs táborok univerzuma) című marxista analizisében éppúgy, mint egy évvel később írt irodalmi változatában, a *Les jours de notre mort*-ban (Halálunk napja). Rousset a koncentrációs táborokat örökre lezárt, halott testekkel teli idegen csillagnak látta, amelynek megértése utólag a kívülállók számára formálisan is lehetetlen. Az elemi félelem, a halál folyamatos jelenlétének – a túlélők esetében – hónapokon, éveken át megélt tapasztalata tehát, függetlenül a kívülálló világ reflexióitól, önmagában véve is átadhatatlan volt. Persze nyilvánvaló, hogy az átadhatatlan és akaratlan tapasztalatok tézise a gyakorlatban nehezen volt elválasztható a túlélők által elmondottak fogadtatásától, a teljes közönytől. A nemzetiszocialista koncentrációs táborokból kiszabadult Rousset szinte azonnal a Gulag felé fordította figyelmét, évtizedeken át tartó nemzetközi tiltakozó akciókat szervezett, és ismét megtanulhatta, hogy milyen is a magány, amelybe ekkor már a kommunisták taszították, akik természetesen árulónak tekintették.

Az átadhatatlan tapasztalatok kérdését végül az Eichmann-per, az első igazán globális médiafigyelmet kiváltó nyilvános tárgyaláson történtek állították a kortárs társadalmak figyelmébe. Hiszen az átéltek által determinált élet abszurditása volt az 1909-ben Sosnowiecben született s Lublin jiddis közösségében élő költő, Yehiel Feiner életének centrumában is. Az Auschwitzot túlélte menekült még 1945-ben egy olaszországi átmeneti táborban jiddisül írta meg az első, a táborban tapasztaltakról szóló kötetét, amelyet Ka-Tzetnik (ál)néven tett közzé. A kötet még abban az évben megjelent héberül, s az ötvenes, kora hatvanas években, mint arról az izraeli történész, Omer Bartov beszámol, Ka-Tzetnik újabb, sorra megjelenő kötetei nélkülözhetetlen és egyedülálló forrássá váltak az izraeli közönség, elsősorban a fiatal nemzedék számára. Különösképp az angolra is lefordított *The House of Dolls* (Babaház), amely a prostituáltként használt rabok sorsát elemzi. Olyan közvetlen közletről és magától értetődő, brutális őszinteséggel számolt be a táborok kapuin belül létezett világról, hogy gyakorlatilag elviselhetetlennek bizonyult, hasonlóan Tadeusz Borowski beszámolóihoz. Mintha az életét Izraelben Yehiel Dinur (vagy De-Nur) néven folytató szerző túl őszinte lett volna, s ennyiben túl radikális. Ka-Tzetnik ugyanis Auschwitzot egész egyszerűen egy másik bolygónak tekintette,

s ennek megfelelően látta mindazt, ami ott történt. Dinur 1963-ban vált Izraelen belül ismertté, amikor tanúskodott az Eichmann-perben, ahol, mint az ott készült fényképeken is látható, összeesett a teremben nem sokkal azután, hogy a személyazonosságát tisztázták, hiszen ennek az egyébként szokásos és természetes eljárásnak különös jelentősége volt. Amikor a bíró megkérdezte, hogy miért is rejtőzik el az írói álnév mögött, Diner igen világosan válaszolt. Mint Omer Bartov *Mirrors of Destruction* (A pusztítás tükrei) című könyvében olvasható: „Ez nem írói álnév. Nem érzem magam írónak, akinek hivatása volna az irodalom. Ez egy krónika az Auschwitz nevű bolygóról, ahol a lakóknak nem volt nevük, nem születtek és nem szültek, se élők nem voltak, se holtak. Más természeti törvények szerint vették még a levegőt is. A perc minden töredéke egy másik idősíkból történt meg velük. Lágerlakóknak hívták őket, sorszámozott csontvázak voltak.”

Dinur az „emlékszem” kezdetű mondatnál esett össze, kapott szívvrohamot, s ez a televízió által is közvetített pillanat mintegy a kollektív traumát tette láthatóvá a kortárs izraeli társadalom számára, amely addig vonakodott tudomást venni arról, ami ama bizonyos másik bolygón, Auschwitzban történt. Az Eichmann-perben elhangzott tanúvallomások között nyilván értelmetlen különbséget tennünk, de volt néhány pillanat, amelynek jelentőségét nehéz túlbecsülnünk. A per egy olyan államban ment végbe, amely még nem létezett a holokauszt idején, s amelynek kulturális identitása szempontjából kulcsfontosságú volt, hogy a tárgyalás héberül zajlott le. Az Izrael Állam hivatalos nyelvének folyó tárgyalást egy fontos szemtanú, Ada Lichtman törte meg, aki arra a kérdésre, hogy tud-e héberül, azt válaszolta, hogy jobban szeretne jiddisül, tehát az anyanyelvén beszélni. Az ügyész is nyelvet váltott, s a kérdések jiddisül hangzottak el. Ahogy Ka-Tzetnik összeomlása, úgy Ada Lichtman jiddis mondatai is erős hatást keltettek mind a teremben, mind a rádiók, televíziók előtt ülő hallgatók között. A jiddis nem az új zsidó állam, hanem a nyomok nélkül eltűnt otthon nyelve volt. Az elpusztítottokról egy kihalóban lévő nyelven beszélt egy túlélő. Láttam mindent, mondta jiddisül a tömegmészárlást túlélő, napszemüveget viselő, állva tanúskodó Ada Lichtman. Vallomása (a mereven, szinte vigyázzban álló tanúról készült fényképfelvétel is mintha ezt mutatná) véget vetett annak a Nürnberg óta tartó folyamatnak, amelyben a szemtanúk szavának egyszerűen nem volt súlya.

Ka-Tzetnikkel szemben, a szándéka szerint irodalmat írni kívánó Levi öngyilkossága kérelhetetlen világossággal mutatja, hogy milyen feloldhatatlan önellentmondásba kerültek azok, akik fenn kívánták tartani az emberi nem egységes fogalmát, de nem kívánták megszelídíteni, szépen formáltan, fogyaszthatóvá tenni, amit láttak, amiről képtelenség volt elakadó szavak nélkül beszélni. Ugyanez a probléma köszön vissza az táborokról szóló képpolitikai vitában, amelynek centrumában a Shoah rendezője, Claude Lanzmann áll, aki tévedésnek és hazugságnak tartja az olyan vizuális narratívákat, mint a *Schindler listája* – idehaza ez *A napfény íze*, illetve a *Sorstalanság* típusú filmek esztétikai abszurditását jelenti s jelzi.

Ami a másik oldalt, elsősorban Cvetan Todorov nagyszerű *Face à l'extrême* (Szembenézés a különössel) című könyvét illeti, a helyzet semmivel sem könnyebb. Todorov kontinuitáselméletének a centrumában a náciizmus felett aratott győzelem lényege az, ha a táborok történetét nem szakítjuk ki az egyetemes morál történetéből. A táborokban is mód nyílt a hősi, igaz életre, az ellenállásra ugyanúgy, mint annak ellenkezőjére. Ez a tétel a Primo Levi által megfogalmazott szürke zóna, a táborok rettenetes tapasztalatvilágáról adott leírásnak is megfelel. Bármelyik oldalról nézzük is, a kérdés ugyanaz marad. Miféle jelentést tulajdoníthatunk a táborok átadhatatlan és ugyanakkor felejtethetetlen, paradox tapasztalata után a humanizmus politikai esztétikájának?

Mindez jelentős részben az apám problémája is volt. Mert akkor és csak akkor világos, hogy miért is beszélhetünk a holokauszt kapcsán univerzális morális drámáról, ha a túlélés etikai és egzisztenciális közössége köti össze a zsidókat és nem zsidókat. Akkor és csak akkor lesz érthető, hogy miért fizet a mai magyar társadalom beláthatatlanul komoly árat azért a boldognak tekintett amnéziáért, amelyben mindazok, akik túléltek 1944-et, akik az ötvenes-hatvanas években nőttek fel, minden segítséget megkaptak ahhoz, hogy önmaguk létét Auschwitz árnyékán túl definiálják. Az ideológia teremtette új világ új embereinek nem volt szükségük a múltra, legfeljebb ha példatárként használták az univerzális fejlődés jelen idejével, a valóban bekövetkezett világméretű béke korával szemben. Ezért vált és válhatott az ahistorikus szocialista humanizmus politikai-esztétikai paradigmája végül művészeti katasztrófává, olyan örökséggé, amelyen keresztül meg kell próbálnunk visszajutni addig a traumatikus realizmusig, amelynek megértése, mibenléte a döntő kérdés ma is.

Irodalomjegyzék

- ANTELME, Robert (1972 [1947]): *Emberi fajtánk* (Szegő György ford.). Európa, Budapest.
- BARTOV, Omer (2000): *Mirrors of Destruction. War, Genocide, and Modern Identity*. Oxford University Press, Oxford.
- BLANCHOT, Maurice (1973): *Le pas au-delà*. Gallimard, Paris.
- BLANCHOT, Maurice (1980): *L'écriture du désastre*. Gallimard, Paris.
- BLANCHOT, Maurice (1983 [1935]): *L'Idylle*. Minuit, Paris.
- BLANCHOT, Maurice (1994): *L'instant de ma mort*. Gallimard, Paris.
- FEINER, YEHIEL/DINUR, YEHIEL/KA-TZETNIK (1955): *The House of Dolls*. (Moshe M. Kohn ford.) Simon and Schuster, New York. <https://archive.org/details/houseofdolls012901mbp> (Letöltés dátuma: 2017.01.24.)

- GINZBURG, Carlo (1994): Killing a Chinese Mandarin: The Moral Implications of Distance. *Critical Inquiry*, Vol. 21, No. 1, 46–60.
- KOFMAN, Sarah (1987): *Paroles suffoquées*. Galilée, Paris.
- KOFMAN, Sarah (1994): *Rue Ordener, rue Labat*. Galilée, Paris.
- LEMKIN, Raphael (1944): *Axis Rule in Occupied Europe*. Carnegie Endowment for International Peace.
- ROUSSET, David (1946): *L'univers concentrationnaire*. Pavois, Paris.
- Rousset, David (1947): *Les jours de notre mort*. Pavois, Paris.
- TODOROV, Cvetan (1991): *Face à l'extrême*. Seuil, Paris.